

A liturgikus körtáncok hatásairól

„Tanulj meg táncolni,
különben az ég angyalai
nem tudnak mit kezdeni veled.”
(Szent Ágoston)

A mottóban olvasható idézet¹ nem a táncudásra vonatkozik. Olyan – a táncban átélhető – tapasztalatokra, élményekre utal, amelyek teljes valóságunkban áthatnak, bekapcsolnak az isteni szeretet áramába. A liturgikus körtáncoknak az egyéni és közösségi életben megfigyelhető számos hatása közül ez a legalapvetőbb, amely – mint egy forrás – termékenyvé, élővé teheti életünk terméketlen tájait, és sok más hatása ebből következik. A liturgikus körtánc páratlan lehetőség a személyes imaélet elmélyítésére, az egyházi liturgia mélyebb átélésére és a közösségépítésre – olyan út, amely figyelmet érdemel a keresztény kultúrában (is).

Az alábbiakban megkísérlem körvonalazni, mit is értünk a „liturgikus körtánc” kifejezésen, majd összegyűjtöm a liturgikus körtáncok hatásaira vonatkozó tapasztalatokat,² különös tekintettel a spiritualitás³ és a lelki egészség⁴ kérdésköreire. Ez azért is nagyon fontos, mert bár örövendetes változások tapasztalhatók az egyházakban a tánc mint imaforma elfogadása tekintetében, még mindig nagyon sok előítélettel, tévhittel lehet találkozni.

A LITURGIKUS KÖRTÁNCOKRÓL

Mikor körtáncot⁵ táncolunk, az lehet egyszerre „szakrális körtánc”, „hagyományos körtánc”, „meditatív tánc” és „liturgikus körtánc” is. Az elnevezés változhat attól függően, hogyan tekintünk e táncokra, milyen szemléletben használjuk fel, milyen lelkülettel táncoljuk őket. Az úgynevezett *naptánc* például, amely mozdulataiban a középpont, életünk középpontja felé emel, kedvelt a szakrális körtánc-mozgalomban, de előfordul táncos lelkigyakorlatokon, liturgikus körtáncalkalmakon (esetenként szentségimádáson) is.⁶ Ez a tánc lassú áramlásával ugyanakkor egy mélybe tekintést elősegítő meditatív tánc. Most azt nézzük meg, mi különbözteti meg az egyes megközelítésmódokat.

1. Egy ősi közösségi rítus újjáéledése a szakrális körtáncokban

A körtánc mindig is magában hordozott egyfajta spiritualitást: mint ősi közösségi rítus lehetőséget nyújtott az embereknek a túllépésre a látható világon; segítette, hogy átélhessék az egységet egymással és a világmindenséggel. Erre épített a *Bernhard Wosien* bajor balettmester neve által fémjelzett, az 1960-as, '70-es években útjára indult mozgalom, amely gyöke-

1 Grün, A.: *Az életművészet könyve*. Budapest, 2011, Jel Kiadó, 219. ■ 2 A tapasztalatok részben személyesek: tizenhét éve táncok és gyűjtők körtáncokat, és öt éve tartok liturgikus körtáncalkalmakat a plébániai közösségemben. ■ 3 A spiritualitás fogalmán a személy transzcendens iránti nyitottságát, az események és általában az élet tágabb, transzcendens keretekbe helyezését, a hétköznapi valóságon túlmutató valóságba lépést értem. Benkő A.: *Hit, vallás, spiritualitás*. Előadás a Katolikus Pszichológusok Baráti Körének 2004. őszi tanulmányi napján. ■ 4 *Tomcsányi Teodóra, N. Tóth Zsuzsa és Buda Béla* nyomán a lelki egészség meghatározása a következő: „A lelki egészség pozitív életérzéssel járó belső folyamategyensúly és ebből következő viselkedés, mely jelentősen hozzájárul az egyén belső stabilitásának biztosításához. [...] A mentálhigiéné ugyanakkor nemcsak a lelkiileg egészséges személyiség kialakítására, hanem a társadalom egészséges működéséjére irányuló erőfeszítések közös elnevezése is. Nem csupán az egyes embert, hanem a társadalmi csoportokat is támogatja a lelki egészség jelentőségének felismerésében, hogy ráataláljanak elérésének útjára, ne tévedjenek le róla, és képessé váljanak a saját létükre reflektálni, keresve az élet értelmét, személyiségük, csoportjuk kiteljesedését.” In Csáky-Pallavicini R. – Asztalos B. – Földvári M. – Csáky-Pallavicini Zs. – Ittész A. – Tomcsányi T.: *Die gesellschaftliche und religiöse Entwicklung in Ungarn seit 1945 im Spiegel der seelischen Gesundheit der Bevölkerung*. *International Journal of Practical Theology*, 9 (2005)., 217–218. ■ 5 Itt és az alábbiakban: körförmában táncolt, kötött lépésekből álló csoportos tánc. ■ 6 A tánc koreográfusa *Bernhard Wosien*, a zenék pedig, amelyekre a leggyakrabban táncolják, *Pachelbel Kánonja* és *Haris Alexiou A Prayer* című darabja (szentségimádáson *Pachelbel Kánonja*).

reitől részben önállósulva szakrális-körtáncmozgalom néven vált ismertté szerte a világon.⁷ E mozgalomban fontos helyet töltenek be a hagyományos körtáncok (sok ilyen maga Wosien gyűjtött össze), ugyanakkor egy élő kultúra jött létre egyrészt azért, hogy a hagyományoknak folyamatosan megjelennek új változatai, másrészt azért, hogy mindig születnek új koreográfiák.

A szakrális körtánc világnézettől függetlenül bárki számára közösségi alkalmat jelent, lehetőséget teremtve az egészség megélésére, ugyanakkor a mozdulatok egyetemessége révén lehetővé teszi, hogy ki-ki a saját spiritualitásának megfelelően élje át a táncokat. Mindenkit a saját útján segít tovább. Nem lehet túlbecsülni ennek jelentőségét korunk sokszínű világnézeti közegében. A „szakrális” elnevezés tehát arra utal, hogy ezekben a körtáncokban a spirituális többlet éppen olyan fontos (ha nem fontosabb), mint a lépések.

A szakrális körtáncokban megjelenő spirituális többletet hangsúlyossá teszi a kör közepén mindig megjelenő mandala: néhány gyertya és egyéb dekoráció (termények, kövek, virágok az adott időszaknak megfelelően), amelyek a résztvevők számára – világnézetük függvényében – mást és mást jelenthetnek. A kör a világ alampintája, a végtelenség, örökkévalóság jelképe, középpontja pedig (amely – *pontként* – az érzékelhetetlen túl van) a tökéletesség, Isten, a láthatatlan Egy szimbóluma. A táncosok úgy táncolnak a kör középpontja körül, ahogyan maga az élet is egy láthatatlan középpont körüli szakadatlan körforgás. A körtáncosok figyelmüket a kör középpontja felé irányítva a mozdulatlan középpont nyugalomát élhetik át.⁸

Az egyes körtáncalkalmak valamilyen aktuális téma vagy ünnep köré rendeződnek. A táncok kezdetben lendületesebbek, dinamikusabbak, később inkább meditatívak, elősegítve a nyitást a mélyebb dimenziók felé. Ugyancsak fontos, hogy a szakrális körtáncokban megjelennek az élet és a halál alapvető kérdései, lehetővé téve a résztvevők számára, hogy szembenézzenek velük.⁹

A szakrális-körtánc-mozgalom tehát egyike a táncművészet azon részeinek, amelyek a táncot a spirituális útkeresés közegének tekintik. Ez azonban különbözőképp nyilvánul meg az egyes csoportokban, nagyrészt az adott oktató szemléletének, a választott táncoknak¹⁰ és a hozzájuk fűzött magyarázatoknak megfelelően. Maguk a táncosok is világnézetüknek megfelelően, egyedien közelíthetnek a táncokhoz: azok hordozhatják számukra egyszerűen a tánc és a közösség örömét, de lehetnek a személyes Istenhez szóló imák is. Azok számára, akik vallásosak, a körtáncok a vallásgyakorlat egy lehetséges módját jelenthetik. S ezzel el is érkeztünk a liturgikus körtáncokhoz.

2. A liturgikus körtánc mint imaforma

A liturgikus körtáncban, miképp a szakrális körtáncokban is, meghatározó szerepe van a spiritualitásnak. Specifikumát főképp az adja, hogy szándéka szerint (a zsidó és keresztény) liturgiához,¹¹ Isten imáadásához kapcsolódik, annak mélyebb átélését segíti, keretet teremt ahhoz, hogy a táncoló teljes lényével belépjen Isten tekintetébe, megérezhesse jelenlétét. A liturgikus körtánc közösségi imaforma.

A liturgikus körtánc a zsidó és a keresztény hagyományban egyaránt jelen van.¹² A Biblia

7 Balázs K.: *A megtartó kör 1. – Szakrális Körtánc módszertan segítőfoglalkozásúknak.* (Kézirat.) 2001. Nagy R.: *A szakrális körtánc hatása a személyiségre.* (Szakdolgozat.) Budapest, 2002, ELTE BTK Pszichológia Szak. Domján A.: *Akkor jó a tánc, ha élő.* *Szív*, 2006/4., 26–27. ■ 8 Domján A.: *Akkor jó a tánc, ha élő.* i. m. Nagy R.: *A szakrális körtánc hatása a személyiségre.* i. m. (Lásd a 7. lábjegyzetet.) ■ 9 Nagy R.: *A szakrális körtánc hatása a személyiségre.* i. m. (Lásd a 7. lábjegyzetet.) Simon J.: *Körközép. Heti Válasz*, 2002. április 19., 16. ■ 10 A körtáncok a leggyakrabban általános emberi érzésekhez, témákhoz kapcsolódnak, de vannak köztük olyanok is, amelyek valamilyen hagyományos valláshoz köthetők. A leggyakoribb az, hogy valamilyen hagyományos valláshoz fűződő zenére modern koreográfia készül, ahol az adott zenéhez kapcsolódó üzenetet is figyelembe veszik. A résztvevők indiai mantrákra éppúgy táncolhatnak, mint *Mozart C-dúr koronázási miséjének* Credo tételére. ■ 11 A liturgikus körtánc célja, miképp a liturgiának is, a transzcendenssel való találkozás élménye, „Istennek a szubjektumhoz intézett, őt egzisztenciálisan érintő személyes »kinyilatkoztatása«”, és ebben az élet drámájával való találkozás. Diósi D.: *Időzés a Szép vonzásában: A liturgia az esztétizálás és az esztétika tükrében.* *Vigilia*, 2012/2., 104. ■ 12 Az alábbi, erre vonatkozó adatok forrása Eredics G.: *A tánc lehetőségei a keresztény kultúra átadásában a művészeti nevelés terén.* (Szakdolgozat.) Budapest, 2008, Magyar Táncművészeti Főiskola.

tanúsága szerint a választott nép életében a beszéd, az ének és a ritmikus mozgás szerves egységet alkotott az istentiszteletben. A körtánc az Ószövetségben leírt táncípusok egyike (Zsolt 149,3 és 150,4), amelynek kultikus jelentőségét kiemeli, hogy a *hag* kifejezés, amely eredetileg körtáncot jelentett, egyúttal az ünnep héber elnevezése is. A Vörös-tengeren való átkelést körtáncal ünnepelték az asszonyok,¹³ és ez az istentiszteleti forma Jeremiás próféta mennyei Jeruzsálemre vonatkozó prófécijában is megjelenik.¹⁴

A keresztény kultúrában már az apokrif iratokban is több utalás található a táncra vonatkozóan: a núbiai kopt kódexben a Megváltó a kereszt körül táncolja a kereszt körtáncait, a János-aktákban pedig a tanítványok körtánca közben középen éneklő misztikus himnuszait. Az első keresztények, akik részt vettek a zsidó istentiszteleteken, tradicionális héber táncokat táncolhattak. Később, a kereszténység elterjedésével az egyes népek hagyományából származó táncok lehettek a liturgia kísérői. A IV. századi keresztényeknél még elterjedt volt a tánc a liturgia részeként vagy ahhoz kapcsolódóan. A bazilikák kórusain a papok is részt vettek benne, a táncot a püspök mint előtáncos (*praesul*) vezette.

A későbbi korokban ellentmondásossá lett a tánchoz való viszony, ami összefügghet azzal, hogy a táncnak léteznek a féktelen szórakozás és hedonizmus jegyeit magukon viselő formái. Egyes helyeken tiltották a táncos hagyományokat, másutt viszont sokáig fennmaradtak: Franciaországban, ahol elterjedt volt a zsolozsmázás körtáncal kísérése, a XVII. századig, a spanyol egyházban pedig, ahol a liturgia segédeszköze, mind a mai napig. Egy feltételezés szerint a magyar népszokásokban jelen lévő böjti karikázók visszavezethetők a kora középkori templomi liturgikus táncokra, amelyek az 1279-es budai zsinat tiltó rendelkezése után kerülhettek a templomok falain kívülre. Ezeket az ősi körtáncokat idéző táncokat rendszerint a falu fontos,

szakrális jelentésű területén (a templom környékén, a haranglábnál, keresztnél) táncolták ezután is.

Ma a liturgikus tánc az istentiszteleti alkalmon elsősorban ott jelenik meg, ahol ennek hagyománya van (például a már említett Spanyolországban, a mozarab rítusban), vagy ahol a kultúrában meghatározó szerepet tölt be a tánc (például Afrikában a zairei rítusban, vagy Indiában). Másutt nem annyira a hagyományok folytatásaként, inkább új formában feléledve jelenik meg a liturgikus körtánc (zsidó-keresztény és keresztény közösségekben, körtáncalkalmakon, lelki gyakorlatokon), amelynek megszületését elősegítette a korunkban megjelenő testre irányuló figyelem.¹⁵

Az, hogy a liturgikus körtáncot kifejezetten imaként kezeljük (mely a liturgiába kapcsol a szentmisén kívül is), több eltérést is eredményez a szakrális körtánc-mozgalomnál leírtakhoz képest. Ezek a következők:

Kifejezettebb szimbólika. Mivel a liturgikus körtáncok imádságok, hangsúlyosabban megjelenik, hogy a középpont számunkra minden élet középpontját, Istent jelképezi, hogy a (gyakran szentelt) gyertya, amelyet a kör közepére helyezünk, számunkra Krisztus világosságát szimbolizálja, a körvonal pedig az élet körforgását, útját e középpont körül. Ha a középpont felé mozogunk, az megnyílást fejez ki Isten felé.

Részen mások a táncok, és másképp használjuk őket. Sok olyan körtánc van – a hagyományos és a modern körtáncok közül is –, amely egy liturgikus körtáncalkalmon éppúgy táncolható, mint a szakrális körtáncokon. Vannak azonban olyan táncok, amelyek spiritualitása nem illik a zsidó-keresztény kultúrába, ezek nem szerepelnek a liturgikus körtáncok közt. *A liturgikus körtáncalkalmak keretét azok a táncok adják, amelyek kifejezett vallási tartalmat hordoznak, és amelyek kapcsolhatók az éppen aktuális egyházi ünnepekhez és kiemelt időszakokhoz.* Így a hagyományos táncok közül gyakrabban táncolunk vallásos jelentést hordozó

13 „Ekkor Mirjám prófétanő, Áron nénye, dobort a kezébe, és kivonultak utána az asszonyok mind, dobolva és körtáncot járva” (2Móz 15,20). Vö. Eredics G.: *A tánc lehetőségei...*, i. m. 12. (Lásd az előző lábjegyzetet.) ■ 14 „Ismét felépítetek, és te felépülsz, Izrael szüze; ismét ékeskedsz kézi dobjaiddal, és kivonulsz a vígadózó körtáncával” (Jer 31,4). ■ 15 Eredics G.: *A tánc lehetőségei...*, i. m. (Lásd a 12. lábjegyzetet.)

zsidó táncokat, emellett pedig modern keresztény koreográfiákat. Ugyanakkor a profán témájú táncoknak is van helyük. Azáltal, hogy az élet sok területe (például aratási vagy a szerelemről szóló tánc formájában) megjelenik ebben a formában, lehetőség van arra, hogy életünk különböző témáit belehelyezhessük Isten jelenlétébe, szerető tekintete elé, hogy neki ajánlhassuk életünk minden mozzanatát, életményét. Végül vannak olyan táncok is, amelyekről ugyan nagyon keveset tudunk, de ebbe a szimbolikába helyezve, a konkrét tartalom adta figyelmi fókusz hiányában elősegítik, hogy csak úgy megpihenjünk Isten és a többiek jelenlétében.

Előfordul, hogy a körtáncok más imaformák közegében jelennek meg. Az úgynevezett táncmeditációs lelkigyakorlatoknál a körtáncok elősegítik egy spirituális út végigjárását. Ebben a formában a szentmise, a zoltározás és különböző meditációs formák adják az út keretét, a körtáncok pedig másféle, testi jelenléttel mélyítik el azt. Más, rendszeresen ismétlődő körtáncalkalmaknál a középben lévő gyertya közös elfújása előtt lehetőséget kínálhatunk arra, hogy az alkalom végén ki-ki felajánlhassa (magában vagy a többiekkel megosztva) a táncos imádságot valamilyen célra. Így a liturgiához kapcsolódó alkalom verbálisan is hozzáköthető személyes történetünkhöz, kapcsolódhat egy más imaformához.

3. Mélységek a meditatív táncban

Végül a *meditatív táncok* rendszerint lassú és egyszerű lépésekből álló táncok, amelyek elősegítik a befelé figyelést, önmagunk belső valóságának érzékelését. A szakrális és a liturgikus körtáncalkalmakon egyaránt kiemelt szerepet töltenek be. A „meditatív” kifejezés inkább a tánc műfajára és nem annyira a kör-

táncalkalom típusára vonatkozik. Ugyanakkor vannak „meditatív tánc” vagy „táncmeditációs” kifejezéssel meghirdetett alkalmak, kurzusok, lelkigyakorlatok. Ezek elsősorban önmagunk jobb megismerését, a mélyre tekintést célozzák meg.

A LITURGIKUS KÖRTÁNCOK HATÁSA AZ EGYÉNI ÉS KÖZÖSSÉGI ÉLETRE

A körtáncok hatásait négy területen vizsgálom: a spiritualitás, istenkép, imaélet, a testhez való viszony, a közösségiség és az evangelizáció szempontjából. Bár külön-külön lesz szó az egyes területekről, fontos szem előtt tartani, hogy ez az elkülönítés mesterséges. A liturgikus körtáncok gyakorlatában e négy terület szorosan összefügg.

1. Spiritualitás, istenkép, imaélet

*Rossz voltam, s te azt mondtad, jó vagyok.
Csúf, de te gyönyörűnek találtál.
Végig hallgattad mindig, amit mondtam.
Halandóból így lettem halhatatlan.
(Pilinszky János: Átváltozás)¹⁶*

Az Ószövetség elsősorban pozitívan, Isten dicsőítésének lehetséges módjaként kezeli a táncot,¹⁷ de jóval későbbi időkből is fellelhetők a pozitív viszonyulás jelei. Csak néhány példa: a montserrati kolostor híres énekgyűjteménye a XIV. századból olyan, zarándokok használatára született vallásos énekeket is tartalmaz, melyeket körben táncoltak.¹⁸ Sok szentről – köztük *Bayloni Paszkálról, Gérard Majelláról, Néri Fülöpről, Assisi Ferencről* – feljegyezték, hogy Isten iránti szeretetét táncban fejezte ki. *Avilai Teréz*, az egyik legnagyobb hatású katolikus szent szívesen táncolt az Oltáriszentség előtt.¹⁹ Mindezek annak példái, amikor a test

16 In *Pilinszky János összes versei*. Budapest, 1999, Osiris Kiadó, 176. ■ 17 „Énekeljétek az Úrnak új éneket, dicséretet a hívek gyülekezetében! Örüljön alkotójának Izrael, Sion lakói örvendezzenek királyuknak! Dicsérjétek nevét körtáncot járva, énekeljétek neki dob- és hárfakisérettel!” (Zsolt 149,1–3) ■ 18 A szerencsés módon fennmaradt énekgyűjtemény konkrét utalásokat tartalmaz a körtáncokra. Bernatchez, C.: *Libre Vermel*. http://www.anonymus.qc.ca/Libre_Vermel; De Joyeuse, C.: *Libre Vermel de Montserrat: „sur les chemins de Compostelle...”* Festival de Wallonie 2007. <http://www.classiquenews.com/public/archives.aspx>. Maguk a táncok sajnos nem maradtak fenn, de körtáncsoportokban modern koreográfiával ma is táncolnak például az angyali üdvözléről szóló, *Cuncti simus* kezdetű műre (a tánc neve: zarándokok tánc). ■ 19 Croissant, J.: *A test a szépség temploma*. Homokkomárom, 2000, Nyolc Boldogság Katolikus Közösség, 144.

természetes módon vesz részt Isten dicsőítésében.

A liturgikus körtáncoknak van néhány olyan sajátosságuk, amelyek gyógyító módon hathatnak az imaéletre.

- A körtánc könnyen kivitelezhető lehetőség az elmélyült imára. Több lelki szerző leírja, hogy az elmélyült ima mennyi erőfeszítést igényel, ha csak szellemi oldalról közelítjük meg, és milyen nagy jelentősége van a test bevonásának az imába.²⁰
- Mivel a test mozgatai a lélekben is hatnak,²¹ a körtáncban a „testbe horgonyozottság” elősegíti az örökkévalóság minden erőfeszítéstől mentes, élményszerű megtapasztalását.²² Ennek jelentőségét aláhúzza, hogy korunkban megnőtt a közvetlen tapasztalatok, vallási élmények iránti igény.
- A tánc a jelen pillanatba helyez, ahol egyedül lehetséges az Istennel való találkozás,²³ Isten valóságos megtapasztalása. Nem aggodalmaskodunk a múlt és a jövő miatt, teljes valónkkal, minden figyelmünkkel jelen vagyunk. Nyitottá válunk bármilyen tapasztalásra. Ebben a jelenlétben, amelyben átadjuk magunkat a mozgás, a tánc örömeinek, eltűnnek a koncepciók, a félelmek, vágyak, előítéletek, amelyek gyakran megakadályozzák, hogy a valóságot annak érzékeljük, ami. Így tapasztaljuk meg önmagunkat, egymást és Isten jelenlétét is.
- A keresztény kultúrában, vallásosságban jelen vannak olyan koncepciók, mint például a jutalmazó-büntető vagy egy távoli, félelmetes Isten képe, amelyek alapjaiban gátolják meg a bensőséges, boldogító imaéletet. A liturgikus körtánc azáltal, hogy pozitív tapasztalatot tesz lehetővé Isten jelenlétéről, a vele való kapcsolatról, zsigeri szinten képes gyógyítani

az ezzel összefüggő sebeket. A tánc által Isten szerető tekintete elé kerülünk, az elfogadottság, szeretettség, megértettség, a hazatalálás tapasztalatával. Egész valónkkal átélhetjük, hogy „őbenne élünk, mozgunk és vagyunk” (ApCsel 17,28).

2. A testhez való viszony

„A táncos teste
a lélek fénylő manifestációja”
(Isadora Duncan)²⁴

Ahhoz, hogy megérthessük, milyen nagy jelentősége van a liturgikus körtáncoknak a testhez való viszony alakulásában, legalább nagy vonalakban érdemes áttekinteni, mi jellemzi a fogyasztói társadalom emberének testhez való viszonyát, és hogyan változott meg a testtel és táncsal kapcsolatos gondolkodás a keresztény tanításban. A két folyamat összefügg.

A modern társadalmak egyik fontos jellemzője, hogy a felgyorsult változások közepette az egyén egyre inkább maga köré rendezi világát, az én alapvető vonatkoztatási ponttá válik – nagy vonalakban ezt a folyamatot szokás a szakirodalomban az „individualizáció” kifejezéssel illetni. Az individualizáció következtében megnő a test és a divat jelentősége, megjelenik az „önimádat társadalma”.²⁵ E folyamat katalizátora, egy új erkölcs szószólója lett a társadalomban a reklámok, számos film vagy magazin által közvetített, a fiatalságot, szépséget és fényűzést dicsőítő képi világ.²⁶ Megváltozott és ellentmondásossá vált a testhez való viszony: miközben a test külső megjelenése, az én prezentációja egyre fontosabbá válik,²⁷ megfigyelhető egyfajta elidegenedés is a testtől. A fogyasztói társadalomban maga a test is árucikké

20 De Mello, A.: *Test és lélek imája*. Szeged, 1992, Szent Gellért Egyházi Kiadó; Grün, A. – Reepen, M.: *Az imádkozó ember gesztusai*. Pannonhalma, 2000, Bencés Kiadó. ■ 21 Más lelkiállapotba kerülünk, másképp éljük meg magunkat, ha például felfelé kitárt karokkal állunk, mint amikor térdelünk. Grün, A. – Reepen, M.: *Az imádkozó ember gesztusai*, i. m. (Lásd az előző lábjegyzetet.) ■ 22 „Azon a napon viszont, amikor minden különösebb ok nélkül boldog vagy, amikor mindennek és semminek sem örülsz, tudni fogod, hogy megtaláltad a határtalan boldogság földjét, amit Isten országának neveznek.” De Mello, A.: *A szeretet útja*. Kecskemét, 2002, Korda Kiadó, 163–164. ■ 23 Radcliffe, T.: Affektivitás és Eucharisztia: Testünket adni. *Sapientiana*, 2011/2., 1–13. ■ 24 Merényi M.: Mozgás- és táncterápia. *Pszichoterápia*, 2004/1., 4. ■ 25 Lash, C.: *Az önimádat társadalma*. Budapest, 1984, Európa Könyvkiadó; Tomka M.: Hagyományos (vallási) értékek a modern társadalomban. *Educatio*, 2001, 419–433. ■ 26 Featherstone, M. – Hepworth, M – Turner, B. S.: *A test*. Budapest, 1997, Józsefvárosi Műhely. ■ 27 Lash, C.: *Az önimádat társadalma*, i. m. (Lásd a 25. lábjegyzetet.)

vált, melynek cseréértéke annál nagyobb, minél szebb, fiatalabb, egészségesebb. A test nagyon fontos, de hálátlan szerephez jutott: arra hívták, hogy kifejezze az én fontosságát és értékét, bemutasson egy imázt, amely által az én a külvilág által elfogadhatóvá válik. Ezzel meg bomlik a személy egysége: nem vállalhatja önmagát szabadon. A fogyasztói kultúra azt sugallja, hogy az egyén felelőssége, hogy testét miképpen „formálja”. Ez nagy pszichikai terhet ró az egyénre, amely különböző szorongásos körképekben nyilvánulhat meg. A „testben való lét” válságának (mi több: a test megvetésének) jelei egyre inkább elterjednek korunkban, az étkezési zavaroktól kezdve az önértékelési és identitászavarokig.²⁸

A testnek a fogyasztói kultúrában történt előtérbe kerülése és a hagyományos értékek megkérdőjelezése kihívás a keresztények számára, de egyúttal lehetőséget is teremt arra, hogy a testtel kapcsolatos keresztény nézetek felülvizsgálatával leküzdhető legyen a testre vonatkozó egyoldalúan negatív szemlélet, nevezetesen, hogy a test mint a bűn eszköze leigázandó, lenézendő.²⁹ Korunkban határozottan érezhető a pozitív változás ezen a téren. Már *Mireille Nègre*, a párizsi Opera szerzetes nővérré vált szólótánconőjének visszaemlékezései a hetvenes évekről is dokumentumai ennek a változásnak, noha arról szintén beszámol, hogy a kármelita rendben tiltott volt a tánc gyakorlata, és más közösségekben is problémát jelentett a tánc.³⁰ Mára a testtel kapcsolo-

latos szemlélet megváltozása számos helyen megnyilvánul: a test és gesztusai imában betöltött szerepéről, illetve kimondottan a táncról szóló keresztény lelkeségi munkák megjelenésétől³¹ a lelkigyakorlatokon megfigyelhető alkalmankénti vagy egyes közösségekben és szerzetesközösségekben meglévő rendszeresebb táncig. Az egyházi tanítás, akár a II. vatikáni zsinat dokumentumait, akár *A Katolikus Egyház Katekizmusát* olvassuk, az emberi test pozitív szemléletére buzdít. Utóbbi világosan fogalmaz: test és lélek mélységes egységet alkotnak, „az emberi személy a maga egészében rendeltetett arra, hogy Krisztus testébe beépülve a Szentlélek temploma legyen”.³²

„A test Isten jelenlétének és szépségének ragyogó szentségtartója lehet, amennyiben az ember hagyja magát megváltoztatni az Ő jelenlététől. Semmire sincs ma nagyobb szüksége a világnak, mint Isten jelenlétére. Isten jelenlétében élni, jártasnak lenni benne az imák imája, az ősima, a kezdete és alapja minden más lelki élménynek” – írja *Midling Andrea* pasztorálteológus *Jo Croissant* a táncról mint imaformáról szóló könyvének előszavában.³³ Az igény a test imába, lelki életbe való bevonására egyre kifejezettebb.

A kereszténység a megtestesülés vallása: az, hogy Isten megtestesült Jézusban, azt jelenti azok számára, akik követni szeretnék Krisztust, hogy az út a testben való léten át vezet. Lehetetlen úgy követni Jézust, hogy tudomást sem veszünk a testünkről és érzekeinkről. A test

28 Croissant, J.: *A test a szépség temploma*. (Lásd a 19. lábjegyzetet.); Csabai M.: Bőrbe kötve – a test könyvei. BUKSZ, 1998/2., 160–168.; Tari A.: Test és szexualitás a fogyasztói társadalomban. <http://www.lelekbenotthon.hu/modules.php?name=News&file=article&sid=59> ■ 29 Bár a tánc az egyházban sokáig elfogadott, természetes eszköze volt Isten dicséretének, a szeretet kifejezésének, az egyházban folyamatosan jelen volt a táncal kapcsolatos gyanakvás is, mely szerint a tánc az ördög, a csábítás eszköze lehet, s mint ilyen, kerülendő. Ez a nézet azonban a világi – és elsősorban a páros – táncokra vonatkozott; a zsidó kultúrában, ahol a táncok jelentős része körtánc, nem jellemző. A tánc mindig azt fejezi ki, ami bennünk van. Lehet Isten dicséretének eszköze, de betölthet ellenkező szerepet is: ilyen például a Kivonulás könyvében említett bálványimádó tánc (32,6.19). A modern korra azonban a mérleg erőteljesen a tánc (és a test) elutasítása felé tolódott el a kereszténységben. Nem tudni pontosan, minek köszönhető ez a változás. Lehet, hogy elősegítette a hitet középpontba helyező és az aszketikus életformát preferáló reformáció, vagy az értelem kultuszát hirdető felvilágosodás, esetleg egyszerűen az egyházak ipari társadalmakban történt háttérbe szorulása és a maguk „körbehátyázása”, elkülönülése a világi tevékenységektől. I. J. Stewart *Sacred Woman, Sacred Dance* című munkájára hivatkozva Nagy Rita a modern ember táncal kapcsolatos gátlását részben a testiséget háttérbe szorító keresztény kulturális örökséggel, részben a szélsőségesen racionális beállítottsággal magyarázza. (*A szakrális körtánc hatása a személyiségre*, i. m. Lásd a 7. lábjegyzetet.) ■ 30 Nègre, M.: *Neked táncolok, Uram*. Bécs, 1987, OMC. ■ 31 Lásd például Croissant, J.: *A test a szépség temploma* (lásd a 19. lábjegyzetet); Grün, A. – Reepen, M.: *Az imádkozó ember gesztusai*, i. m. (lásd az előző lábjegyzetet); de Mello, A.: *Test és lélek imája*. Szeged, 1992, Szent Gellért Egyházi Kiadó (lásd a 20. lábjegyzetet); Nègre, M.: *Neked táncolok, Uram*, i. m. (lásd az előző lábjegyzetet). ■ 32 *A Katolikus Egyház Katekizmus*a. Budapest, 2004, Szent István Társulat, 85. ■ 33 Croissant, J.: *A test a szépség temploma*, i. m. 7. (Lásd a 19. lábjegyzetet.)

mint Isten lakhelye, mint a szeretet adásának és elfogadásának közege, helye tisztelget, figyelmet, gyengédséget érdemel.

Milyen hatásuk lehet a liturgikus körtáncoknak a testhez való viszonyra? Amikor valaki szeretettel és elfogadással tekint ránk, a jelenlétében elfogadhatónak, szeretetre méltónak éljük meg magunkat, minden rossz tulajdonságunkkal együtt. Az ilyen tapasztalatok hozzásegítenek, hogy megváltozzon az önmagunkhoz, testünkhöz fűződő viszonyunk. Mikor a körtáncban megtapasztaljuk, a „bőrünkön érezzük” Isten szerető tekintetét, ez a szerető tekintet szabaddá tesz. Segít, hogy elfogadjuk, megszeressük testünket, önmagunkat olyanak, amilyenek; segít, hogy szabadok legyünk mások tekintetétől, az ítéletektől és elvárásoktól. S hozzásegít, hogy másokat is elfogadjunk, az Atya tekintetével lássunk.³⁴

A testhez való viszony azáltal is megváltozik, hogy a táncok megtanulásával egyre jobban „belakjuk”, magunkénak érezzük, mozdulataink gazdagodnak, érzékelésünk finomul. Ennek jelentőségét nem lehet túlhangsúlyozni korunkban, mely egyre nagyobb teret ad a virtuális valóságnak, ahol testünk közreműködése nélkül vagyunk jelen.

A táncokban a sokféle mozdulat lehetővé teszi, hogy találkozzunk azokkal, amelyek igazán a sajátjaink, amelyekben kifejeződik, ami bennünk van. Az ilyen tapasztalatok gyakori átélése során testünk egyre inkább képessé válik a belső tartalmak kifejezésére: a „belső mozgás”, a lényünk mélyéről feltörő szeretetáram kelti életre a mozdulatokat. „Maga a Lélek esedezik értünk kimondhatatlan fohászokodásokkal” (Róm 8,26). Így az imaként megélt körtánc gyógyító módon elősegíti test és lélek egységének megélését, az identitás megerősödését.³⁵

Találkozunk olyan mozdulatokkal is, amelyek nehézséget okoznak. A táncban testünk megtapasztalásán keresztül testünkben hordott élet-történetünk, sebeink is feltárulnak, a gyógyító szeretet áramába kerülnek. A gyógyulásnak ezt a táncban megvalósuló formáját nagyon szépen érzékelteti egy fiatal férfi esete, amelyet Jo Croissant közöl:

„Többévi tánc után meglepő tapasztalatra tettem szert az izraeli táncokkal kapcsolatban, amikor egyszer megpróbáltam Isten tekintetében táncolni. Némelyik mozdulat gátolt, némelyik nem sikerült. Nagyon meglepődtem, nem tudtam, mi történik; egyszerre megértettem, hogy testem rólam beszél, és sok mindent akar nekem megtanítani a szívemről és a lelkemről. Sebeket fedett fel, nem hazudott, nem alku-dott. Ő volt az emlékezetem, s eleinte nagyon megijesztett. Mégis folytattam a táncot Isten előtt, és az Úr megfogta a kezemet; kezdtem érezni a testemet, a szívemet, amint felemelkedik, amikor kezeimet felemelem, lelkemet, amint együtt rezdül ugráló lábaimmal. Végre a testemben voltam. Az Úr átjárhatta kezemet, testemet.”³⁶

Akik ezt az utat járják, azt tapasztalhatják, hogy a lelkük mélyéről fakadó mozdulatok által³⁷ testük, egész lényük egyre inkább élővé válik.

A testi kontaktus, a gyengédség testben való megélése létszükséglet. Mégis sok olyan család akad, ahol alig-alig van jelen a szeretet érintésekkel való kifejezése. Isten szerető tekintetében még az olyan szokványos érintkezési formák is, mint a kézfogás, nagy jelentőséget kapnak. A kézfogás a körben kifejezi a másik ember és a közösség elfogadását, és stabilitást is ad a mozgásnak, segíti, hogy tánc közben megtartsuk az egyensúlyunkat.³⁸ Isten irántunk való gyengédsége, megtartó ereje testestül meg benne.

³⁴ Jo Croissant könyvében (*A test a szépség temploma*, lásd a 19. lábjegyzetet) esettanulmányokkal is alátámasztja ezt.

■ ³⁵ Croissant, J.: *A test a szépség temploma*, i. m. (lásd a 19. lábjegyzetet); Grün, A. – Reepen, M.: *Az imádkozó ember gesztusai*, i. m. (lásd a 20. lábjegyzetet). ■ ³⁶ Croissant, J.: *A test a szépség temploma*, i. m. 145. (Lásd a 19. lábjegyzetet.) ■ ³⁷ Hangsúlyoznunk kell, hogy itt a lényeg nem a tánc lépések elsajátításán, a tánc tudás fejlődésén van, hanem a test belakásán és felajánlásán. Vannak, akiknek „ügyetlenebb” a mozgásuk, és nehezen tanulnak meg tánc lépéseket, mégis szép a táncuk, mert lélekből táncolt, igaz. Ezért is szokás az ilyen alkalmakon mondani, hogy minden mozdulat érvényes, s hogy nincsenek hibák, csak változatok. A liturgikus körtáncalkalmakon táncainak többsége könnyen elsajátítható, ez segíti, hogy a gondolkodás kikapcsolásával lélekből fakadó mozdulatok születhessenek. ■ ³⁸ Egy idős asszony által értettem meg, mekkora ereje van a körnek. Ez az asszony, aki csak bottal tudott járni, eljött egy liturgikus körtáncalkalomra. Arra gondoltam, hogy meg szeretné nézni, jelen szeretne lenni. De ő letette a botját, és beállt a körbe. A kézfogás elég segítség volt számára, hogy meg tudja tartani egyensúlyát, és végigtáncolhassa az alkalmat.

3. Közösségiség

*Akkor majd örül a szűz a körtáncban,
ifjak és öregek együtt.
„Gyászukat örömmre fordítom...”
(Jer 31,13)*

Az individualizációs folyamat és a fogyasztói kultúra egyik fontos vonása, hogy elmagányosít, a közösségképződés ellen hat. Ma már nem természetes, hogy valaki egy adott közösségbe születik, és abban éli le az életét. Közösségi, emberi kapcsolatait mindenki maga alakítja, ez viszont a felgyorsult változások, az emberek gyakori mozgása miatt nagy erőfeszítést követel.³⁹ A fogyasztói kultúra mélyen gyökerező sajátja, hogy a társadalmi kapcsolatok felszámolására ösztönzi az egyént. „Számító hedonizmust” követel az embertől, hiszen akár a baráti kapcsolatok, akár a család idő és pénz szempontjából rossz befektetésnek számítanak.⁴⁰

A társadalom tagjai különféleképp fogadják az individualizáció és a fogyasztói kultúra kihívásait. Az egyik véglet a passzív, „engedelmes” magatartás: a sodródás, a pillanatnak élés, amely az emberi kapcsolatok kiüresedésével és a kapcsolati nehézségek terhével jár; a másik oldalon ugyanakkor megjelenik a közösségi kapcsolatok építő, aktív magatartás is.⁴¹ A liturgikus körtáncok mai formájukban ilyen vállalkozásnak is tekinthetők, mert az Istenre és az emberekre irányuló szeretet találkozik bennük: a középpont felé tartó mozgás mellett jelen van a kör mentén mint életúton való közös mozgás is.

A liturgikus körtánc intenzív, pozitív közösségi tapasztalatot nyújt. Átéltetővé teszi azt a tanítást, hogy a kör közepét körülvéve (vagyis Isten jelenlétében) milyen közel kerülhetnek egymáshoz az emberek. A kézfogás gesztusa kifejezi a másik iránti elfogadást és támogatást a körben, ugyanakkor egységbe fogja a táncolókat. A

táncolók között létrejön egy közös, megosztott tér, ahol együtt, egy ritmusra mozognak a középpont körül. Ebben a közegben rövid időn belül kialakul az egymáshoz tartozás, az egység érzése, még akkor is, ha nagyon különböző életkorú és kulturális háttérű emberek táncolnak együtt. A körtánc így lehetőség lehet az ökumenikus szemlélet megvalósítására is. A mozdulatok egyetemesek. Az adott táncot pedig ki-ki egyedien, saját spiritualitásának megfelelően élheti meg, így kikerülhetők a különböző vallású emberek közötti hitviták. Az élet forrása mindnyájunk számára ugyanaz, s megosztható az ezzel való találkozás élménye, amelyet nem korlátoznak különféle meggyőződések.

4. Evangelizáció

„Manapság [...] a test templomát is megszenteltelenítettük. [...] Olyan nagy a hasonlóság a száműzetés utáni Jeruzsálem és a mai fiatalok helyzete között, hogy önkéntelenül a nép válaszára gondolunk: »Menjünk, és fogjunk hozzá az építkezéshez« (Neh 2,18).”

(Jo Croissant)⁴²

A mai Magyarországon a népesség nagy része számára a kereszténység elsősorban kulturális háttérként és nem az életnek értelmet, keretet, közösséget adó, valamely intézményhez köthető vallásként van jelen. Ugyanakkor nem csökkent az emberek vallásosság iránti igénye, transzcendens iránti nyitottsága.⁴³ Kialakult tehát egy „világnézeti vákuum”, amely utat nyitott a spiritualitás legkülönfélébb, vallási intézményekhez nem vagy csak lazán kötődő formáinak is.

Nehéz az egyházaknak jelen lenniük egy énközpontúságra építő és élményeket előtérbe helyező posztmodern közegben, ahol az emberek arra törekednek, hogy a felkínált élményle-

39 Tomka M.: Hagyományos (vallási) értékek..., i. m. (Lásd a 25. lábjegyzetet.) ■ 40 Featherstone, M. – Hepworth, M. – Turner, B. S.: *A test*, i. m. (Lásd a 26. lábjegyzetet.) ■ 41 Tomka M.: Hagyományos (vallási) értékek..., i. m. (lásd a 25. lábjegyzetet); Tari A.: *Test és szexualitás...*, i. m. (lásd a 28. lábjegyzetet.) ■ 42 Croissant, J.: *A test a szépség temploma*, i. m. 21. (Lásd a 19. lábjegyzetet.) ■ 43 Földvári M.: Gondolatok és adatok a vallásosság alakulásáról. In Hegedűs R. – Révay E. (szerk.): *Úton – Tanulmányok Tomka Miklós tiszteletére*. Szeged, 2007, Szegedi Tudományegyetem, 267–281.; Rosta G.: *A magyarországi vallási változás életkori aspektusai*. In Hegedűs R. – Révay E. (szerk.): *Úton – Tanulmányok Tomka Miklós tiszteletére*. Szeged, 2007, Szegedi Tudományegyetem, 297–309.; Tomka M.: *Az ifjúsági vallásosság három évtizede. Új Ifjúsági Szemle*, 2006/2., 5–19.

hetőségekből minél többet learassanak, a boldog és értelmes élet megvalósítása pedig nem az élet teljességének távlatában történik, hanem az élménysorozatokat egymásutánjában. Ebben a környezetben „a liturgiában a hit dogmatizálása és moralizálása mellett nagyobb hangsúlyt kell fektetni a hit esztétikájára, vagyis egy olyan dimenzióra, amely a hitet nem csupán a beszéd és a hallás útján közvetíti, hanem igyekszik minden érzéket bevonni ebbe a közvetítési folyamatba. A hitnek nem csupán az »agyhullámokat« kell mozgásba hoznia, hanem a lélek rezgését is elő kell idéznie. Itt a »sensusról« van szó, nem pedig az olcsó szentimentalizmusról. Korántsem új jelenségről, hanem egy olyan dimenzióról, amelyet a liturgia az utóbbi évtizedekben sajnálatos módon elveszített, illetve amelyről (tudatosan) lemondott” – írja Diósi Dávid.⁴⁴

A liturgikus körtáncok pontosan ebben a dimenzióban mozognak: az Istennel való találkozás minden érzéket megmozgató, életet megújító élményét nyújtják. Ez a tapasztalat hozzásegítheti a résztvevőket, hogy a hivatalos egyházi liturgiát is úgy éljék meg, mint amiben életté válik megváltásunk misztériuma. A liturgiában, miképp a neves liturgikus tudós, *Odo Casel* is kifejtette, ez a döntő. Hogy átalakít, mert a liturgiában a megváltás rajtunk megy végbe.⁴⁵

Azonban meg kell találnunk a tánc alkalmazásának megfelelő színtereit. A katolikus egyház 2002-ben kiadott hivatalos állásfoglalásából, amelyben szó esik a tánc liturgiában betöltött szerepéről, az tűnik ki, hogy ott tartják elfogadhatónak a táncot a hivatalos liturgiában, ahol ennek hagyománya van, s nem szorgalmaznák olyan területeken, ahol természetesen nincs jelen.⁴⁶ Ezzel magam is egyetértek, mivel ez olyan imaforma, amitől sokan idegenkednek, különösen az idősebb nemzedékek körében. De akár a liturgiához kapcsolódóan (például a húsvéti liturgiát követő ünneplés részeként, keresztelőkön és esküvőkön, szentségimádáson), akár különálló alkalmakként fontos szerephez juthat

azok körében, akik nyitottak rá; segítheti az egyházi ünnepek mélyebb megélését.

Különösen alkalmas a fiatalok megszólítására, akik számára maga a tanítás sokszor nehezen emészthető, de a közösségekben megélt élményekre nagyon érzékenyek. Ezek az élmények megtartóerőt jelenthetnek, és a tanítás előtt is megnyithatnak. Saját körtáncosportunkban több fiatal is van, aki kamaszéveinek viharai között is szívesen eljön a táncos imádságokra. *Anselm Grün* és *Michael Reepen* bencés szerzetesek a következőképp számoltak be saját lelki gyakorlataikról szerzett tapasztalataikról:

„A középkorban bál- és táncjátékokat rendeztek húsvétkor a kerengőben vagy a templomhajóban. Húsvéti kurzusaink a fiatalok húsvét éjszakáján tovább ünnepelnek. Szükségét érzik, hogy húsvét öröme újra és újra behatoljon a testükbe, és táncban fejezzék ki azt. Körtáncot járnak; a húsvéti gyertya körül táncolnak egymással.”⁴⁷

A liturgikus körtánc a közösségi kultúra gazdagításával, az Örömhír megtapasztalásának lehetőségével hozzájárulhat a keresztény közösségek megtartóerejéhez.

ÖSSZEGZÉS

Befejezésképp térjünk most vissza a bevezető gondolatokhoz *Anselm Grün* tolmácsolásában:

„Tanulj meg táncolni, különben az ég angyalai nem tudnak mit kezdeni veled” – mondja Szent Ágoston. Szerinte elsősorban nem a parancsolatok teljesítése annak feltétele, hogy a mennybe jussunk, és ott Isten jelenlétében örvendezhesünk. Számára sokkal inkább az itt kibontakoztatott elevenség a döntő, hogy az égben is megtapasztaljuk az örök életet. A tánc ennek az elevenségnek a jele. A táncban megfedlekzem önmagamról. Ekkor egészen a testemben vagyok. Ekkor beleélem magam a saját testem felett érzett örömbé. A táncban a szabadság, a biztonság és az isteni szépség utáni vágyakozásomat fejezem ki. Szent Ágoston az angyalokat csak mint

44 Diósi D.: Időzés a Szép vonzásában: A liturgia az esztétizálás és az esztétika tükrében. *Vigilia*, 2012/2., 105. ■ 45 Grün, A. – Reepen, M.: *Gyógyító egyházi év – Az egyházi év mint pszichodráma*. Pannonhalma, 2000, Bencés Kiadó. ■ 46 Mise- és Szentségkongregáció Népi Kegyezségi és Liturgiai Igazgatóság: *Alapelvek és irányelvek*. In Eredics G.: *A tánc lehetőségei...*, i. m. 12. (Lásd a 12. lábjegyzetet.) ■ 47 Grün, A. – Reepen, M.: *Gyógyító egyházi év...*, i. m. 73. (Lásd a 45. lábjegyzetet.)

táncoló lényeket tudja elképzelni, akik az égben bennünket is be akarnak vonni a mennyei körtáncba. *Hippolitosz* egyházatya Krisztust az égi körtánc előtáncosának nevezi. Az angyalok az Ő táncostársai. És meghívnak mindenkit, aki a mennyei dicsőségbe jutott, hogy táncoljon velük együtt, és élje át a táncban a tiszta örömet, az igazi szabadságot és a tiszta szépséget.⁴⁸

A liturgikus körtáncokultúra rohamosan terjed. Egyre több lelkigyakorlaton jelenik meg a

tánc, és egyre több rendszeres liturgikus körtáncalkalom érhető el. Sokan vannak, akik miután megtapasztalták ezt az imamódot, továbbadják saját közösségeikben. Lassan láthatóvá válnak a liturgikus körtáncok egyéni életet és közösséget támogató hatásai. Tanulmányomban ezek összegzésével szerettem volna felhívni a figyelmet erre a régi-új imaformára, amely olyannyira megfelel korunk kihívásainak, mint talán egyetlen más imaforma sem.

48 Grün, A.: *Az életművészet könyve*, i. m. 219. (Lásd az 1. lábjegyzetet.)

